

„ŠTA DRUGI MISLE O MENI?": PROTIVLJENJE FEMINIZMU, MENOPAUA I JAVNOST U POSTSOCIJALISTIČKOM KONTEKSTU

Čarna BRKOVIĆ

Univerzitet u Mančesteru

APSTRAKT Feministička debata istok/zapad, otpočeta ranih 1990-ih godina, ukazala je da pojmovi feminizma nastalog kao odgovor na kontekst „zapadnih“ država nisu primenljivi na „istočnoevropski“ kontekst na jednostavan način. Protivljenje feminizmu u zemljama istočne i jugoistočne Evrope može biti iskorišćeno kao povod za ponovno promišljanje i kontekstualno prilagođavanje bazičnih političkih koncepata, poput „javnosti“. Etnografska skica razgovora o menopauzi u gradu na granici Bosne i Hercegovine i Srbije ukazuje na postojanje jedne vrste „neformalne“ javnosti i isprepletenost „ličnog“ sa zvaničnim medicinskim preporukama i praksama.

Ključne reči: javna sfera, privatno:javno, menopauza, protivljenje feminizmu

Van centara za proučavanje roda, feminizam nije preterano draga i često korišćena reč među ženama i muškarcima koji žive u postjugoslovenskim državama. U vladinim kancelarijama, autobusima ili komentarima čitalaca dnevnih vesti, nešto češće se čuju pozivi za uspostavljanje rodne jednakosti nego zahtevi za priznavanje prava na različitost. Koncept jednakosti, naravno, može biti formulisan na mnogo načina, od kojih neki, pokušavajući da izbrišu rodnu različitost, jednakost uspostavljaju po slici muškarca i time ponavljaju opresiju nad ženama.

Sa druge strane, ideja prava na različitost nosi posebne vrste problema. Politika identiteta, odnosno strategija artikulisanja političkih zahteva za prepoznavanje prava na različitost, danas predstavlja „paradigmatsku formu političkog konflikta“ (Fraser 1997, 11). Kao što Frejzer podseća, politike identiteta su kritikovane prevashodno kao političke reifikacije kulturnih praksi, a zatim i zato što su kroz njih pitanja o ekonomskoj (ne)jednakosti u velikoj meri zaboravljena. Insistirajući na podjednakom značaju *redistribucije* kao političke strategije za uspostavljanje jednakosti i *prepoznavanja* kao političke strategije za uspostavljanje prava na različitosti, Frejzer artikuliše dilemu „redistribucija – prepoznavanje“, koja u slučaju feminizma ima sledeći oblik:

„Kako se feministkinje i feministi mogu istovremeno boriti za ukidanje diferencijacije bazirane na rodu i za vrednovanje rodne specifičnosti?“ (Fraser 1997, 21).

Ovo je važno pitanje koje zahteva razumevanje načina na koji politika funkcioniše u državama zapadne Evrope i na severnoameričkom kontinentu. Međutim, ovo pitanje se ne može prebaciti u druge kontekste na jednostavan način.

Feministička debata istok/zapad pokazala je da pojmovi feminizama u zapadnim (neo)liberalno-demokratskim državama i pojmovi feminizama u istočnoevropskim postsocijalističkim državama nisu kompatibilni. Razgovor feministkinja koje su živele različite kontekste ukazao je na neophodnost ponovnog postavljanja bazičnih pitanja, od toga ko bi sve mogao biti označen kao „postkomunistička žena“ (Šmejkalová-Strickland 1995, 1000–1006), preko toga šta znači „restoran“, „kupovina“, „dnevna briga“, do značenja „feminizma“, „javnosti – privatnosti“, „studija“, „osnaživanja“, „lobiranja“, „liberalizma“, „demokratije“, „države“, (Funk 2007, 203–226), i tako redom. Par čuvenih primera tenzija u u vezi sa ovom debatom jesu oštri susreti feministkinja iz Istočne i Zapadne Nemačke nakon pada Berlinskog zida, kao i korespondencija između Nanet Fank i Slavenke Drakulić u kojoj je Fank pozvala Drakulić da piše o ženama iz bivše Jugoslavije iz perspektive kritičke teorije za zbornik koji je uređivala, a Drakulić je optužila za ignorantnost, nerazumevanje i postavljanje pogrešnih pitanja (Funk 1993, 318–330; Busheikin 1997, 12–21).

Pored momenata punih tenzija, rane devedesete obeležilo je pregršt publikacija koje su pokušale da uzdrmaju ideju istočne Evrope kao brisanog, praznog prostora u koji feminizam i feminističku teoriju tek treba uvesti, ili ideju zapadnih feministkinja kao ofanzivno, a istočnih kao defanzivno postavljenih subjekata dijaloga (na primer, Funk & Mueller 1993; Renne 1997). Blagojević smatra da je mnogo intelektualne snage i resursa otišlo na objašnjavanje da postsocijalistički konteksti zahtevaju sopstvene feminističke konceptualne aparate, umesto na precizniju artikulaciju samih aparata (Blagojević 2009, 93).

U kontekstu postjugoslovenskih država (i šire, država u istočnoj Evropi), odsustvo opšteprihvaćenog feminističkog pokreta koji bi snažno artikulisao zahteve za prepoznavanje prava na rodnu različitost, kao i rodno senzitivni koncept jednakosti, nalaže posebnu teoretizaciju. Odsustvo takvog pokreta ne treba tumačiti kao stvar proste neinformisanosti i nepoznavanja različitosti pristupa, praksi i koncepata koji su obuhvaćeni rečju feminizam. O tendenciji protivljenja feminizmu u zemljama istočne i jugoistočne Evrope pisano je puno u domenu socijalne antropologije. U prvom delu rada, sumirani su neki od glavnih argumenata tog skupa literature. Budući da ovakvo protivljenje nije nužno posledica neznanja ili nezainteresovanosti onih čije živote bi feminizam trebalo da promeni, razloge treba potražiti na drugom mestu. Protivljenje feminizmu možda se može razumeti i kao simptom neprilagođenosti osnovnih političkih koncepata (poput demokratije, solidarnosti, javnosti, civilnog društva, feminizma) kontekstu postsocijalističkih država.

U drugom delu rada predstavljeni su preliminarni opisi jednog dela jednogodišnjeg doktorskog terenskog istraživanja. Istraživanje je rađeno u Bosni i Hercegovini, u gradu na granici sa Srbijom, u okviru proučavanja sistema socijalne i zdravstvene zaštite, državne granice i različitih humanitarnih praksi. Tokom proleća 2010. godine, organizovala sam i vodila dve fokus grupe/grupe podrške o menopauzi. Učesnice te dve grupe izgovarale su i praktikovale određene stvari koje se mogu protumačiti kao feminističke i istovremeno glasno i jasno odbijale sopstvenu povezanost sa feminizmom. Tokom tih sastanaka postalo je očigledno da ideja „grupa podrške“ kao prostora u kome bi menopauza prestala biti privatno, skriveno, možda posramljujuće žensko iskustvo, nije imala mnogo smisla, budući da su članice dve grupe učestvovala

u jednoj vrsti javnosti u kojoj se o menopauzi diskutovalo otvoreno i bez stida. Ta javnost je bila određena rodnim i starosnim vektorima moći, kao i različitim načinima uspostavljanja relacija sa drugim ljudima. Praćenje načina na koje su članice dve grupe govorile o menopauzi, kao i kakve su prakse brige o svom telu sprovodile, pokazuje da su razgovori o menopauzi istovremeno bili vrlo javna i vrlo intimna aktivnost, koja zahteva sebi prilagođen koncept javnosti. Kraće rečeno, koncept javne sfere i distinkcija „privatno;javno“ u socijalizmu i postsocijalizmu ne mogu se lako uklopiti u postojeće modele javnosti i stoga zahtevaju posebno promišljanje.

NA ŠTA UKAZUJE PROTIVLJENJE FEMINIZMU?

Raspad socijalističkih država u Evropi, pored mnogih drugih promena, doneo je i promene u načinu na koji država tretira rodne odnose. Redefinisanje obaveza države značilo je istovremeno kalemljenje institucija civilnog društva i uvođenje neoliberalnih ekonomskih principa, što je sve zajedno izmenilo prostore i razumevanja politike. Bez razumevanja ovih promena ne može se razumeti zašto i kako određena pitanja dobijaju status relevantnih političkih problema u postsocijalističkim državama, a neka druga ne. Očekivanja da će bivše socijalističke države tokom tranzicije proći kroz donekle izmenjenu, ali prepoznatljivu, verziju feminizma drugog talasa, to jest da će feminizam u istočnoj Evropi izgledati manje-više isto kao što je 60-ih i 70-ih godina XX veka izgledao feminizam u zapadnoj Evropi, bila su izneverena. Gal i Kligman pišu:

„Na prvi pogled u istočnoj i centralnoj Evropi postoji vrlo malo eksplicitno feminističke aktivnosti. Zapravo, pojam 'feminizam' biva ismevan i prezren u javnim forumima, kako od strane žena, tako i od muškaraca. Feminizam nije samo kontroverzan: on je stigmatizovan“ (Gal & Kligman 2000, 98).

Havelkova piše da su žene u Čehoslovačkoj, kad god bi se poveo razgovor o problemima žena, pitale „a šta je sa problemima muškaraca?“, te da, kad su se, nakon Plišane revolucije, pojavili pornografski časopisi za muškarce, žene zahtevale pornografiju za žene, koja je ubrzo postala dostupna (Havelkova 1993, 62–73). U tekstu delimično ironično nazvanom „Nekoliko prefeminističkih

uvida“, Havelkova se zalaže za istorijski utemeljenu analizu „paradoksa“ konceptualnog postavljanja „univerzalne ljudskosti“ iznad „specifične ženskosti“, koji je donekle razlog naglašenog odbacivanja i preziranja feminizma u postsocijalističkim zemljama. Recenzija knjige *Cinderella Goes to Market/Pepeljuga odlazi na tržište*¹ eksplicitno postavlja (vrlo problematično) pitanje da li postsocijalistički/ postkomunistički prostori imaju potencijala da budu feministički i u kojoj meri (Jaffe Robbins 1994, 26–27). Sama knjiga, autorke Barbare Ajnhorn, polazi od tvrdnje da:

„uprkos jasnim poboljšanjima građanskih i političkih prava povezanih sa demokratskim građanstvom, žene u istočnoj centralnoj Evropi su, barem kratkoročno gledano, u poziciji da izgube ekonomska, socijalna i reproduktivna prava“ (Einhorn 1995, 1).

Zbog ovakve nove pozicije žena u postsocijalizmu, odsustvo masovnog ženskog pokreta izgleda kao još jedan od mnogih paradoksa istočne Evrope (Einhorn 1995, 183). Budući da su određena ženska prava bila zaštićena do 1990-ih godina – kroz plaćeni rad, zvanične državne narative i niz državnih institucija u polju socijalne zaštite – pogoršavanje položaja žena u „tranzicionom“ periodu bi trebalo da dovede do snažnog revolta i, samim tim, jakog pokreta za ženska prava. Međutim, to se nije dogodilo i u određenim feminističkim, finansijskim i političkim narativima žene iz istočne Evrope su viđene kao apolitične i nezainteresovane za borbu protiv opresije koju proživljavaju (Gal & Kligman 2000, 99). S obzirom da takva interpretacija zvuči zapanjujuće pogrešno, Gal i Kligman tvrde da je potrebno razumeti internu logiku ovakvog „nedostatka“, ne bi li bile prevaziđene implicitne pretpostavke kroz koje ovo upravo izgleda kao nedostatak.

U poglavlju naslovljenom „Alergija na feminizam: ženski pokreti pre i nakon 1989.“, Ajnhorn pita zašto se ženske grupe legitimisane od strane države koje su postojale pre 1989. godine, nisu transformisale u masovni pokret za ženska prava nakon „sloma komunizma“. Autorka beleži da, sa jedne strane,

1 Naslov recenzije, „Postkomunistički, prefeministički?“, opet uspostavlja vezu između „istočne“ Evrope i slike praznog prostora u koji feminizam tek treba uvesti, koja je bila jedna od tema feminističke debate istok/zapad.

devedesete godine nisu odlikovali masovni ženski pokreti ni u zapadnoj Evropi. Sa druge strane, deo odgovora nalazi u jednostavnoj činjenici da istočna Evropa ranih 1990-ih nije društveno, politički i kulturno isti prostor kao zapadna Evropa 1970-ih i 1980-ih i da je stoga pogrešno očekivati da trajektorija feminizma bude ista. Iznoseći kratke preglede načina na koji su ženske grupe funkcionisale pre i odmah nakon 1989. godine na prostorima Čehoslovačke, Poljske, Mađarske, SSSR-a, Nemačke Demokratske Republike i Jugoslavije, Ajnhorn pokušava da ukaže na različita značenja aktivizma koja nisu obuhvaćena zapadnim konceptima civilnog društva (Einhorn 1995, 182-215). Gal i Kligman eksplicitno pišu da de- i re- kontekstualizacija pojmova poput „demokratije“, „civilnog društva“ i „feminizma“ zahteva pažljivo razumevanje i ponovno teoretizovanje osnovnih pojmova političke teorije i solidarnosti (Gal & Kligman 2000, 93).

Po ovim autorkama, taj zadatak najpre zahteva razumevanje žena kao kulturno i istorijski utemeljenih subjekata. U socijalističkim državama i muškarci i žene su imali jednaku obavezu i pravo na zaposlenje. Stoga, tvrdnje o emancipatorskom i oslobađajućem potencijalu plaćenog rada u kontekstu postsocijalizma nisu zvučale preterano revolucionarno i u određenoj meri su podsećale na zvanične socijalističke državne narative (Gal & Kligman 2000, 100). Žene su u zvaničnim narativima socijalističkih država egzistirale i kao radnice, a ne samo kao isključivo upućene na „privatnu“ sferu doma i porodice. Plaćeni rad je učinio i muškarce i žene zavisnim od države, a direktna zavisnost žena od očeva, muževa, partnera, kolega, odnosno pojedinačnih muškaraca u njihovim životima, unekoliko je izbrisana kroz postojanje niza državnih institucija koje su se brinule o onima koji nisu mogli da rade (Gal & Kligman 2000, 47-48; Zaviršek 2006, 63-74; Zaviršek 2008, 734-750). Otvaranje javnih kuhinja, dnevnih dečijih boravaka, vrtića, staračkih domova trebalo je da umanjí čuveni „dvostruki teret“ – paralelne obaveze žena na plaćenim radnim mestima i u okviru neplaćenog rada u kući. Međutim, u svakodnevnom životu korišćenje usluga nekih od ovih institucija nije predstavljalo prvi izbor već „rezervu“, budući da je, na primer, domaćinstvo predstavljalo poželjni okvir brige o starim licima. Na ovaj način, „dvostruki teret“ je opstao, kao primer specifičnog strukturnog odnosa režima rada i roda u socijalističkim državama.

Zatim, ideja da lične, privatne, intimne prakse i prostori imaju političke efekte i značenja takođe je zvučala vrlo poznato. Distinkcija između (javnih) „njih“ koji vode zemlju i (privatnih) „nas“ koji radimo nije bila definisana toliko kroz rodne, koliko kroz ekonomske i političke odnose. Ideje o časti, poštenju, solidarnosti i predanom radu bile su vezane za sekundarnu ekonomiju i „privatne“ nas. Sa druge strane, korupcija, nepotizam i patronski odnosi su bile ideje vezane za zvanične državne poslove i javne „njih“. Havelkova stoga tvrdi da se „može razumeti specifična situacija čeških žena samo kada se razume zajedničko iskustvo i patnja i muškaraca i žena“ (Havelkova 1993, 67).

Ova distinkcija je bila dodatno usložnjena nemogućnošću da se jasno utvrdi gde i kako se završava „država“ a gde i kako počinje „privatna“ sfera. Ko je tačno predstavljao „nas“, a ko „njih“ zavisilo je od trenutka i konteksta i komplikovalo je odnos između individua i države (Gal 2002, 77-95). Gal i Kligman tvrde da ovako postavljena distinkcija sadrži nešto ironično, budući da su gotovo svi subjekti države (dakle, i muškarci i žene) u određenoj meri bili saučesnici i saučesnice u sistemu veza, usluga, mita i trampe:

„Umesto jasne odvojenosti „nas“ nasuprot „njih“ ili „privatnog“ naspram „javnog“, postojalo je sveopšte preplitanje ili samo-replikacija ovih kategorija u različitim kontekstima“ (Gal & Kligman 2000, 51).

Iako su sekundarna ekonomija i, posledično, „sistem“ veza, usluga, mita i trampe, zavisili od verzije socijalizma koju je svaka od država praktikovala, može se napraviti negativna generalizacija i reći da je odnos između države i individue, odnos između „privatnog“ i „javnog“, u socijalističkim državama bio drugačiji od liberalno-buržoaskog konteksta u kome je slogan „lično je političko“ isprva artikulisan. Kako Fank piše:

„Problem nije porodica označena kao mesto privatnosti i apolitičnosti, zato što porodica nije bila tako označena, već to što su neke prakse u vezi sa porodicom – na primer, abortus i podučavanje nacionalnim vrednostima – bile označene kao javne, dok neke druge – na primer, zlostavljanje i nasilje – nisu“ (Funk 2004, 712).

Praksa i značenje politike nastavljaju da budu drugačiji i u postsocijalističkim kontekstima i bez pažljive teoretizacije toga šta znači „politika“ i kakav oblik ima „javna sfera“ u ideologiji i praksi socijalizama i postsocijalizama ne može se razumeti zašto žene nisu želele da odbace svoju posvećenost idejama i praksama porodice i doma. U situaciji u kojoj se čitav „univerzum“ značenja i praksi menja (Verderi 2005), vrlo je mala spremnost na intervenisanje u onome što se čini „najintimnijim“ i „najprirodnijim“ – koncepte o telu, rodu, seksualnosti i porodici. Okvir u kome porodica „idealno, treba da bude sigurna i konstantna u promenljivom i visoko politizovanom svetu“ (Gal & Kligman 2000, 101) zato što se sve oko porodice toliko drastično menja, zahteva sebi prilagođene feminističke intervencije.

Stoga, o „alergiji“ na feminizam može se govoriti na nekoliko načina. Jedan od njih podrazumeva perspektivu po kojoj žene u jednom delu Evrope nisu sposobne da shvate šta je dobro po njih same. Ostali pristupi su daleko zahtevniji i komplikovaniji zato što „alergiju“ na feminizam postavljaju kao simptom neodgovarajućih konceptualnih i teorijskih aparata. Ukratko, za razumevanje toga kako učiniti da feminizam bude politički široko prihvaćen, potrebno je razumeti *gde* su prostori politike i *kako* politika funkcioniše u određenom kontekstu. Budući da su epistemološke, praktične i finansijske pretpostavke feminizma čvrsto isprepletene (kao što, na primer, podseća Cerwonka 2008, 809–832), promišljati način na koji su akademska i teorijska polazišta socio-kulturno uslovljena pruža mogućnost artikulisanja novih pristupa i koncepata. Sličan argument pravi i Kolozova kada se zalaže za balkanski feminizam koji bi bio osetljiv na kontekst Balkana.² Ovakav balkanski feminizam je postavljen na pozitivan način (pozitivnost ovde nije shvaćena kao vrednosna oznaka, već kao produktivnost) kroz naglašavanje značaja mreža povezanosti. Balkanske – ili nešto uže, postjugoslovenske – mreže povezanosti ne uklapaju

2. U apstraktu izlaganja nazvanog *The constitutive interrelatedness of theory and practice in feminism: investigating the Balkan perspective*, Kolozova piše: „Zahvaljujući snažnim mrežama kulturne (uključujući i potkulturne) razmene među bivšim jugoslovenskim republikama, ono se bez prekida prostire kroz ceo region Balkana, uspostavljajući ga kao komunikacionu/kulturnu celinu. Ovo nije monolitno jedinstvo, već pre vrlo porozno osećanje zajedništva, koje je u sebi višestruko, višeznačno i nestabilno“ (n.d. bez broja strana).

se u konceptualne aparate suverenih nacionalnih država i sa njima čvrsto povezane koncepte internacionalne saradnje, delimično zato što u većini postjugoslovenskih država ne postoji problem jezičkog razumevanja. Ideja postjugoslovenskog zajedništva kao porodne i nestabilne komunikacione/kulturne celine može biti iskorišćena i za razumevanje praksi manjeg opsega (*small-scale*). U narednom delu ću pokušati da pokažem kako se kroz govor o menopauzi uspostavlja jedna specifična, nestabilna i propustljiva javna sfera, kao i na koji način ovakva javna sfera komplikuje koncepte „javnog“ i „privatnog“.

JAVNOST I MENOPAUZA

Tokom proleća 2010. godine u gradu u Bosni i Hercegovini, koji je smešten na granici sa Srbijom, u okviru ovog istraživanja vodila sam dve male fokus grupe/grupe podrške za žene u menopauzi. Budući da je menopauza jedno od antropološki relativno često proučavanih ženskih iskustava (Lock 1995), zanimalo me je na koji način žene koje žive u ovom gradu (i šire, u postjugoslovenskim državama) razumeju sebe, svoje telo, godine i odnose sa drugima nakon početka menopauze. Jedna grupa je formirana u dogovoru sa ginekološkinjom u domu zdravlja. Ona je okupila svoje poznanice i prijateljice i tako „preko veze“ obezbedila prostor za sastanke vikendom u privatnoj ginekološkoj ordinaciji svog prijatelja. Druga grupa je osnovana u dogovoru sa lokalnim udruženjem žena sa invaliditetom. Sastanci su organizovani takođe vikendom u prostorijama udruženja, a na sastanke su dolazile zainteresovane članice udruženja koje se nisu nužno međusobno poznavale. Nakon mesec dana, dve grupe su se spojile u jednu. Osim jedne mlade žene koja je ušla u prevremenu menopauzu indukovanu operativnim zahvatom, ostale su imale između 45 i 65 godina. Razgovarajući o telesnom iskustvu menopauze, značenju starenja, seksualnim željama, sećanjima na menopauzu njihovih majki, neprekidno se paralelno razgovaralo o dve teme: da li su njihovi prošli životni izbori bili na mestu i o tome kako treba voditi računa o sopstvenim potrebama i željama mnogo više nego o željama i potrebama drugih ljudi. One su smatrale da menopauza i njihove godine donose zrelost i samostalnost koju ranije nisu imale. Rosin komentar sažima neke od stvari koje su ponavljane na svakom sastanku:

Samo sam u jednom konkretno bolja. Što sam zrelija, što sam kompletnija ličnost, svjesnija sebe (...) sve sam poredala, stavila – šta mi je prioritet, šta nije, raščistila sam totalno sa zabludom da li će neko reć da sam đubre, ili sam ok, ovako kao čovjek. To me APSOLUTNO više ne pogađa, ali vjeruj. Kad je moja duša mirna, ja znam da sam to uradila najpoštenije i najkorektnije. To je prosto neviđeno koliko su se u meni neke stvari poredale, prosto kao da su sazrele. Eto, to mi je nekako jako... jako mi je to bitno.

Ove Rosine reči ističu beznačajnost „mišljenja drugih“: budući da je Rosa po sopstvenom razumevanju provela veliki deo života brinući o tome „šta drugi misle“, menopauzu i zrele godine je doživela kao vreme kada je konačno slobodna od pritiska tuđih pogleda i procena. Starosno doba je ovde bilo važnije od ekonomskog statusa ili obrazovanja – iako visoko obrazovana i stalno zaposlena već skoro dve decenije, Rosa je smatrala da je tek dolaskom u takozvane zrele godine došla u poziciju u kojoj ne posmatra sebe „očima“ drugih. Spremnost da se bude nezavisna od kategorije „mišljenja drugih“ (čiji inter-subjektivni karakter upućuje na snažnu sposobnost regulisanja ponašanja) znači fokusiranje na sopstvene želje i potrebe. Čini se da se ovo lako može interpretirati kao feministička težnja. Međutim, Rosa kao i ostale članice grupe nisu se složile sa time. Po njima, to je bila univerzalna ljudska težnja, ne specifično ženska i naročito ne politička. „Čuti i uvažiti mišljenje drugih“, a ponašanje „ipak upravljati prema svojim željama i potrebama“, po njihovim rečima, bilo je starosno a ne rodno specifično određeno. To je bilo „teško ostvariti u mladosti“ i daleko lakše u zrelim godinama, kako za žene, tako i za muškarce. Budući da se u razgovorima na to „šta drugi misle“ neprekidno vraćalo, tenzija koju ova kategorija nosi očigledno nije potpuno nestala dolaskom u zrele godine.

Da li je na tim sastancima bilo ičega feminističkog? Iz jednog ugla čini se da jeste, upravo na način sažet u izjavi „lično je političko“. Dve grupe su lako postale relativno otvoren i siguran prostor u kome su žene delile iskustva, pružale uverenje jedna drugoj da nisu napravile loše izbore u prošlosti (ili i da, ako jesu, uspele su da izvuku najviše što su mogle iz novonastale situacije) i verbalno artikulisale sigurnost i samopouzdanje za koje su tvrdile da je došlo sa godinama. Grupe su predstavljale okvir u kome menopauza nije bila

visoko individualno i posramljujuće iskustvo, već uobičajena tema otvorenih razgovora, razmene, čak i doktorskih istraživanja.

Međutim, ove grupe su bile samo jedan od mnogih okvira u kojima su moje sagovornice u istraživanju razgovarale o menopauzi. Da li to briše feministički karakter ovih sastanaka? Ukoliko su one učestvovala u više nego dovoljno mesta i situacija u kojima su mogle sigurno i otvoreno diskutovati o menopauzi, ideja tih sastanaka kao „feminističke grupe podrške“ kroz koju bi eventualni stid povezan sa telesnim promenama bio redefinisana, postaje teško održiva. Sa druge strane, možda to ukazuje da se mnogobrojne situacije u kojima su se ove žene svakodnevno nalazile mogu shvatiti kao potencijalno javne i feminističke.

Pričati o menopauzi za njih je bilo uobičajena, mada vrlo jasno definisana praksa. One su o bolovima, promenama na i u telu, mogućim terapijama, vežbama, ishrani otvoreno razgovarale sa svojim prijateljicama, poznanicama, komšinicama, koleginicama na poslu, ponekad i sa doktorkama i doktorima. Pri tome, vrlo su pazile na mesto i kontekst: ispijanje kafe je bilo prihvatljivo mesto za razgovor o menopauzi, ali čak ni tada najčešće ne bi razgovarale sa muškarcima ili mladim ženama koje slabije poznaju. Budući da su žene koje su dolazile u dve grupe imale relativno široku mrežu osoba sa kojima su smatrale da mogu da pričaju o menopauzi, nisu smatrale da je menopauza neka vrsta tajne, posramljujuće teme o kojoj se čuti pred drugima. Samim tim, ti sastanci nisu bili mnogo drugačiji od onoga na šta su bile navikle. Bili su intenzivniji i više fokusirani od sporadičnih razgovora, ali konačno to jesu bili razgovori o menopauzi uz kafu, vrlo nalik desetinama onih koje su imale do tada.

Međutim, pitanje pred kojim „drugima“ se razgovaralo o menopauzi upućuje na neprilagođenost distinkcije javno:privatno i koncepta javne sfere na kontekst u kome je rađeno istraživanje. Pričati o menopauzi sa drugim ženama – komšinicama, prijateljicama, poznanicama, koleginicama – bilo je shvaćeno kao govor u jednoj vrsti *javnosti*. Moje sagovornice su pričale o svojim iskustvima sa ženama koje su pripadale onoj kategoriji „drugih“ čije mišljenje je bilo toliko važno. Deljenje ličnih iskustava, stavova i osećanja je ostavljalo osobu ranjivom na „mišljenje drugih“ i otvaralo je prostor za niz

pitanja: da li će komšinica Ana reći svojoj tetki da sam počela da uzimam hormonalnu terapiju i vežbam jogu i da li će tetka to preneti mojoj rođaci, da li će preneti i zašto sam to uradila ili će se smejati, kakva će misliti da sam osoba, da li mi je stalo do toga šta će misliti o meni...? Ovakva, „neformalna“ javnost je imala snažan uticaj na njihove životne izbore.

Međutim, činjenica da su o menopauzi vrlo retko razgovarale sa muškarcima ili sa mlađim ženama koje su slabije poznavale – dakle sa onima koji nisu imali slično iskustvo i koji nisu bili česti posetioci prostora u kojima su se svakodnevno kretale – čini govor o menopauzi jednom vrstom izdvojene, intimne aktivnosti, deljene prevashodno sa onima koji su bili u sličnoj poziciji. Šta je ovde „privatno“, a šta „javno“ i, važnije, na koji način javni prostori bivaju konstituisani zahteva pažljivo promišljanje i ozbiljno konceptualno prilagođavanje ne bi li ti pojmovi mogli da obuhvate realnost svakodnevice ovih žena. Ova „neformalna“ javnost je bila određena iskustveno: rodno (o menopauzi se retko pričalo sa muškarcima koji nisu bili medicinski radnici), starosno (sagovornice su retko bile mlade žene sa kojima nije postojao blizak odnos), kao i kroz specifične načine uspostavljanja relacija sa drugim ljudima (kroz to kako je određivano ko je „dovoljno bliska“ mlada žena za razgovor o menopauzi).

Javnost u kojoj su one pričale i slušale o menopauzi uključivala je unutrašnjost njihovih domova i radnih mesta, kafiće i restorane, apoteke, zdravstvene ordinacije, reklame, ukratko, većinu prostora u kojima su se svakodnevno kretale. Još jedan primer isprepletenosti i kontekstualne utemeljenosti distinkcije predstavlja to što su tokom ovog terenskog istraživanja državne institucije zdravstvene zaštite pružale pregršt međusobno oprečnih preporuka i odgovora na pitanja o menopauzi. Po rečima mojih sagovornica, neki doktori i doktorke su smatrali da „to nije ništa“, drugi su menopauzu poistovećivali sa bolešću i intenzivno je medikalizovali, neki su preporučivali alternativne tretmane, neki nisu, i tako redom. Kada bi razgovarale o ovome, činilo se da je ono što bi trebalo da budu *zvanični* saveti i preporuke zavisilo od *ličnog* mišljenja i stručnosti medicinske radnice ili radnika. Na ovaj način „javno“ i „privatno“ su se opet isprepleli na načine koji nisu samoočigledni. Nije postojao jedinstven stav, ili niz preporuka, unutar državnog sistema zdravstvene zaštite o tome

kako okarakterisati menopauzu i kako joj pristupiti. Time je stvoren prostor za mizogine pristupe po kojima je odsustvo reproduktivne sposobnosti žene bolest za koju nema leka, ali i za, po mom mišljenju, relativno uravnotežene pristupe po kojima zdravlje i sveukupno blagostanje žene ne treba da zavise od menopauze. Nepostojanje jedinstvenog zvaničnog medicinskog stava o menopauzi je doprinelo značaju „neformalne“ javnosti, odnosno značaju toga „šta drugi misle“.

MODELI JAVNE SFERE

Distinkcija privatno:javno je već decenijama žestoko kritikovano, osporavno, upotrebljavano i zloupotrebljavano analitičko sredstvo kroz koje su klasifikovani ljudi, mesta i prakse radi kontrole toga ko ima pristup političkoj i ekonomskoj moći. Gal i Kligman podsećaju da su „privatno“ i „javno“ sredstva za klasifikaciju i organizaciju sveta, pre nego opisi stanja stvari u svetu. Ove autorke tvrde kako distinkcija privatno:javno lako može biti premeštana kroz različite skale i kontekste, zadržavajući oblik ali menjajući sadržaj u odnosu na trenutak posmatranja:

„Šta god sačinjavalo lokalni, istorijski specifičan sadržaj dihotomije, distinkcija javno:privatno može biti iznova reprodukovana kroz njeno projektovanje na uži, ili na širi kontekst (Gal & Kligman 2000, 51).

Budući da je nekakav model javne sfere (ili javnih sfera) neophodan za postojeću kritičku društvenu teoriju i političke prakse demokratije, savremene feminističke političke teoretičarke razmatraju kako konstituisati takav model na pravedan način. Snažne feminističke kritike se nisu zadržale na prostom „ubacivanju“ žena u javni prostor, već su dovele do redefinisavanja značenja javnosti (i, posledično, privatnosti). Sama ideja javnosti kao „muškog“ a privatnosti kao „ženskog“ prostora zasnovana je na klasno i rodno definisanoj ideji „koja prihvata kao datost težnju buržoaske javnosti da sebe predstavi kao *jedinu* zamislivu vrstu javnosti“ (Fraser 1997, 75). Drugim rečima, oblikovanje modela javne sfere po slici muškarca nije bilo samo „moralna slepa tačka, već je predstavljalo i epistemološki nedostatak“ (Benhabib 1997, 11).

Javna sfera je u klasičnoj liberalnoj političkoj teoriji bila definisana kroz svoj sadržaj – kroz klasifikaciju nekih prostora i praksi kao privatnih, a nekih kao javnih. U zavisnosti od političko-ekonomskog modela sa kojim je kombinovana, zavisilo je da li će udruživanja i proizvodnja van državnog okvira biti klasifikovani kao privatni, javni ili privatno-javni. Međutim, reprodukcija, prakse brige o drugima (koje su obično pripadale ženama), dom i porodica su u sadržajem definisanoj distinkciji uvek bili locirani unutar privatne sfere. Dve ideje javne sfere stvorene unutar liberalne teorije pozicioniraju ulogu građanstva na drugačije načine, ali ne objašnjavaju kako nova pitanja, naročito ona vezana za ekonomski i kulturno obespravljene subjekte, mogu postati politički relevantna. U reprezentativnom liberalnom modelu, javna sfera je ekskluzivno pravo eksperata i ekspertkinja, dok je uloga građanki i građana u funkcionisanju političkog sistema periodična, vezana za izbore. U participativnom liberalnom modelu, učešće građanstva je aktivno i često, sa ciljem formulisanja koherentnog javnog mnjenja (Ferree i dr. 2002, 289–324).

Javna sfera je u diskurzivnom modelu koji je razvio Habermas bila definisana procesualno, kroz formu u kojoj je praktikovana – kao jedinstvena pozornica razgovora, sučeljavanja stavova, pregovaranja i kritikovanja (Habermas 1989). Ovakva koncepcija javne sfere je ispustila čitav niz „kontra-“ i „alternativnih“ javnosti u kojima su se odvijale ništa manje javne i političke aktivnosti (Warner 2002, 49–90). Ideja da su žene bile isključene iz javne sfere počiva na ideji javnosti kao jedinstvenog, selektivno propustljivog prostora. Klasna i rodna pristrasnost buržoaske koncepcije javnosti onemogućila je da se dobrotvorna, građanska, profesionalna i kulturna ženska udruženja, čiji je broj bio velik tokom XIX veka u zapadnoevropskim državama, teoretizuju kao deo javne sfere, iako je

„doslovno istovremeno sa buržoaskom javnošću nastao niz konkurentnih kontra-javnosti, uključujući nacionalističke, populističke seoske, elitne ženske i javnosti radničke klase“ (Fraser 1997, 75).

Šejla Benhabib razvija habermasovski diskurzivni model javne sfere kao aktivnosti koje se odigravaju na bilo kom mestu u kome se vode diskusije, svađe, kritikovanja, pregovori i odlučivanja o pitanjima koja se tiču svih onih

koji diskutuju i odlučuju. U diskurzivnom modelu javnosti, unutrašnjosti domova mogu postati delovi javne sfere isto koliko i državni parlamenti. Ovde:

„Javni prostor nije shvaćen nadmetački kao prostor takmičenja za priznanjem i besmrtnošću među političkom elitom; on je viđen na demokratičan način kao stvaranje procedura kroz koje **svi oni na koje utiču generalne društvene norme i kolektivne političke odluke** mogu da učestvuju u njihovoj formulaciji, pregovaranju i usvajanju (...) Javna sfera nastaje kad god i gde god **svi oni na koje utiču generalne društvene i političke norme o akciji** učestvuju u praktičnom razgovoru, evaluirajući njihovu validnost. Zapravo, javnosti može biti onoliko koliko ima kontroverznih opštih debata o validnosti normi“ (Benhabib 1997, 105, bold je dodat).

Ovakav koncept javnosti dozvoljava da bilo koja tema postane javni politički problem i da različite situacije, prostori i prakse budu teoretizovane kao javne i političke. Ukoliko javna „sfera“ nastaje kad god i gde god ljudi razgovaraju o onome što utiče na njihove živote, slika jedinstvene, homogene „sfere“ prestaje biti relevantna.

Međutim, ovaj model otvara novo pitanje – ko sačinjava sve one koji diskutuju i odlučuju? Kakva je zajednica kojoj pripadaju „svi oni na koje utiču generalne društvene i političke norme o akciji“? Suverena nacionalna država i njene institucije predstavljaju neizgovoren pretpostavljeni kontekst različitih koncepcija javnih sfera. Frejzer je kritikovala nacionalističke pretpostavke upisane u veliki broj diskusija o javnoj sferi:

„Od svog začetka, teorija javne sfere je bila implicitno vestfalska i/ili nacionalistička; uvek je prećutno pretpostavljala vestfalski i/ili nacionalni okvir (...) Poenta je da se generiše kroz (vestfalski-nacionalni) proces javne komunikacije (sprovedene na vestfalskom-nacionalnom jeziku i kroz vestfalsku-nacionalnu štampu) korpus (vestfalskog-nacionalnog) javnog mišljenja. Ovo mišljenje bi trebalo da reflektuje razgovorom generisan (vestfalski-nacionalni) opšti interes (vestfalskog-nacionalnog) građanstva o pitanjima upravljanja i uređivanja zajedničkih uslova njihovog (vestfalskog-nacionalnog) života, naročito (nacionalne) ekonomije. Dalje, cilj je osnaživanje

tela (vestfalskog-nacionalnog) javnog mnjenja generisanog nasuprot privatnim snagama i nacionalnoj državi, na takav način da (vestfalska) država bude odgovorna (vestfalskom-nacionalnom) građanstvu i da se 'racionalizuje' dominacija (vestfalske) države. Shvaćena na takav način, (nacionalna) javna sfera predstavlja ključnu institucionalnu komponentu (vestfalske-nacionalne) demokratije" (Fraser 2005, bez broja strane).

U istočnoevropskim, i naročito postjugoslovenskim, državama, u kojima realnosti svakodnevice ne mogu da se razumeju kroz okvir suverenih nacija-država i u kojima je socijalističko zaleđe izgradilo specifične odnose između države i građanke (koji, opet, bivaju restrukturirani kroz postsocijalističke verzije neoliberalizma), to ko, gde i na koji način sačinjava javnu sferu zahteva posebno promišljanje. Buržoaska koncepcija javnosti je stvorena u toku XVIII i XIX veka širom zapadne Evrope kroz niz tehnika standardizacije ljudi, mesta i praksi. Kategorije i klasifikatorne sheme koje su oblikovale život u otomanskim, socijalističkim i postsocijalističkim prostorima nisu pratile ove tehnike standardizacije i ne mogu se u potpunosti izraziti terminima suverenih nacionalnih država.

ZAKLJUČAK

U ovom radu predstavljen je način na koji je u okviru anglosaksonske socijalne antropologije pisano o takozvanoj istočnoevropskoj „alergiji na feminizam“. Feministička debata istok/zapad podsetila je na to da konceptualni aparati, gde god bili razvijani, moraju biti osetljivi na kontekst u kome i za koji nastaju. Uporno odbijanje veze sa feminizmom govori nešto važno o načinu na koji se praktikuju i razumeju osnovni pojmovi političkih teorija u ne-zapadnim kontekstima i, konkretno na području koje mene interesuje, u bivšim jugoslovenskim državama. Ovo odbijanje nije stvar isključivo neinformisanosti. Ono sugerše da politici treba pristupiti etnografski, kroz posmatranje načina na koje koncepti nacije-države, građanstva, solidarnosti i javnosti bivaju praktikovani u svakodnevici.

Kroz skicu sastanaka dve fokus grupe na temu menopauze u gradu na granici Bosne i Hercegovine i Srbije pokušala sam da pokažem da je jedna od javnosti

u koju su bile uključene učesnice fokus grupa bila „neformalna“, zavisna od konteksta, definisana rodno, starosno i kroz postojeće načine uspostavljanja relacija među ljudima. Značaj „neformalne“ javnosti je pojačan odsustvom jedinstvenog stava unutar državnog sistema zdravstvene zaštite o tome kako razumeti menopauzu. O načinima na koje su država, državna granica, koncept „znati nekoga iz viđenja“ i sa njim povezan sistem usluga i razmene učestvovali u konstituisanju javnosti nije bilo reči. Ipak, iz predstavljenog se može naslutiti da modeli javne sfere pisani kroz perspektivu „nacionalnog poretka stvari“ sakrivaju čitav niz vektora moći i društvenih odnosa koji stvaraju „javna mnjenja“ u postjugoslovenskim prostorima. Postojanje ovakvih, kontekstualno specifičnih javnosti traži sebi prilagođene teorijske intervencije u zahtevima za prepoznavanjem prava na različitost. Odgovori na pitanja gde, za koga, pred kime i kada određena praksa biva konstituisana kao javna, utičaće na to gde, za koga, pred kime i kada zahtevati „pravo na različitost“. Samim tim, dilema „redistribucija:prepoznavanje“, odnosno načini kombinovanja zahteva za jednakošću sa zahtevima za prepoznavanjem, takođe moraju biti promišljeni u odnosu na kontekst u kome bi trebalo da budu praktikovani.

LITERATURA

- Benhabib, Seyla. 1997. *Situating the Self. Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge: Polity Press.
- Blagojević, Marina. 2009. *Knowledge Production at the Semiperiphery. A Gender Perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Busheikin, Laura. 1997. "Is Sisterhood Really Global? Western Feminism in Eastern Europe". U *Ana's Land. Sisterhood in Eastern Europe*, ur. Tanya Renne, 12-21. Colorado: Westview Press.
- Cerwonka, Allaine. 2008. Traveling Feminist Thought: Difference and Transculturation in Central and Eastern European Feminism. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 33(4): 809-832.
- Einhorn, Barbara. 1995. *Cinderella goes to Market*. London and New York: Verso.
- Farree, Myra Marx i dr. 2002. Four Models of the Public Sphere in Modern Democracies. *Theory and Society* 31(3): 289-324.

- Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus*. New York: Routledge.
- Fraser, Nancy. 2005. *Transnationalizing the Public Sphere*. [03_2005]. Dostupno na: http://republicart.net/disc/publicum/fraser01_en.htm
- Funk, Nanette. 1993. „Feminism East and West“. U *Gender Politics and Post-Communism*, ur. Nanette Funk i Magda Mueller, 318-330. New York and London: Routledge.
- Funk, Nanette & Magda Mueller. (ur.) 1993. *Gender Politics and Post-Communism*. New York and London: Routledge.
- Funk, Nanette. 2004. Feminist Critiques of Liberalism: Can They Travel East? Their Relevance in Eastern and Central Europe and the Former Soviet Union. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 29(3): 695-726.
- Funk, Nanette. 2007. „Fifteen Years of the East-West Women’s Dialogue“. U *Living gender after communism*, ur. Janet E. Johnson and Jean C. Robinson, 203-226. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Gal, Susan & Gale Kligman. 2000. *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.
- Gal, Susan. 2002. A Semiotics of the Public/Private Distinction. *d i f f e r e n c e s: A Journal of Feminist Cultural Studies* 13(1): 77-95.
- Habermas, Jurgen. 1989. *The Structural Transformation of the Public Sphere: an Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: Polity.
- Havelkova, Hana. 1993. “A Few Prefeminist Thoughts”. U *Gender Politics and Post-Communism*, ur. Nanette Funk and Magda Mueller, 62-73. New York and London: Routledge.
- Jaffe Robbins, Sonia 1994. “Review: Postcommunist, Prefeminist?” *The Women’s Review of Books* 11(12): 26-27.
- Kolozova, Katerina. n.d. *The constitutive interrelatedness of theory and practice in feminism: investigating the Balkan perspective*. Dostupno na: http://www.rppp-westernbalkans.net/assets/files/Ohrid_2009/Abstract_Kolozova.pdf.
- Lock, Margaret. 1995. *Encounters with Aging: Mythologies of Menopause in Japan and North America*. California: University of California Press.
- Renne, Tanya. (ur.) 1997. *Ana’s Land. Sisterhood in Eastern Europe*. Colorado: Westview Press.

- Šmejkalová-Strickland, Jiřina. 1995. Revival? Gender Studies in the "Other" Europa. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 20(4): 1000-1006.
- Verderi, Ketrin. 2005. *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?* Beograd: Fabrika knjiga.
- Warner, Michael. 2002. Publics and Counterpublics. *Public Culture* 14(1): 49-90.
- Zaviršek, Darja. 2006. Spol, socijalna skrb i obrazovanje za socijalni rad u početku socijalističke vlasti u Sloveniji. *Ljetopis socijalnog rada* 13(1): 63-74.
- Zaviršek, Darja. 2008. Engendering Social Work Education under State Socialism in Yugoslavia. *British Journal of Social Work* 38: 734-750.

„What Do Others Think of Me?": Opposition to Feminism, Menopause and the Public Sphere in Post-Socialist Context

Čarna BRKOVIĆ

Summary: During the early 1990s, the East/West feminist debate pointed out that feminist concepts created as a response to the context of the 'Western' states cannot be applied to the 'Eastern-European' context in a simple way. Opposition to feminism present in eastern and south-eastern European countries can be used to provoke re-thinking and contextualisation of basic political concepts, such as the 'public'. Ethnographic sketch of the talk about menopause in a town on the border between Bosnia and Herzegovina, and Serbia, points to one kind of the 'informal' public, and to the interconnectedness of the 'private' with official medical recommendations and practices.

Key words: public sphere, private/public, menopause, opposition to feminism